

КРИМИНОГЕН ВАЗИЯТИ МУРАККАБ МАҲАЛЛАЛАРДА ХАВФСИЗ МУҲИТНИ ЯРАТИШ ВА ПРОФИЛАКТИКАНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ: ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАР ТАЖРИБАСИ

WAYS TO CREATE A SAFE ENVIRONMENT AND IMPROVE PREVENTION IN HIGH-CRIME NEIGHBORHOODS: EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES

Нарзуллоев Хушид Насим ўғли

ИИВ Академияси Магистратура тингловчиси

Аннотация: Мазкур мақолада криминоген вазияти мураккаб ҳудудларда хавфсиз муҳитни яратиш ва жиноятчиликнинг олдини олишни такомиллаштириш бўйича хорижий давлатларнинг илғор тажрибаси қиёсий таҳлил қилинади. АҚШ, Буюк Британия, Нидерландия, Германия, Жанубий Корея ва Сингапурда қўлланилаётган «иссиқ нуқталар» стратегияси, муҳитни лойиҳалаш орқали жиноятчиликни олдини олиш (CPTED), жамоатчиликка йўналтирилган полиция (community policing) ва ижтимоий реинтеграция дастурларининг методологик асослари, амалий натижалари ва Ўзбекистон шароитига мослаштириш имкониятлари кўриб чиқилади. Тадқиқот натижалари маҳаллабай ишлаш тизимини такомиллаштиришда хорижий тажрибани татбиқ этишга оид амалий тавсиялар билан якунланади.

Калит сўзлар: криминоген муҳит, хавфсиз маҳалла, CPTED, жамоатчиликка йўналтирилган полиция, иссиқ нуқталар, хорижий тажриба, профилактика, маҳаллабай ишлаш.

Abstract: This article provides a comparative analysis of advanced foreign experience in creating safe environments and improving crime prevention in high-crime areas. The methodological foundations, practical results, and adaptation possibilities for Uzbekistan of strategies used in the USA, UK, Netherlands, Germany, South Korea, and Singapore — including hot spots policing, Crime Prevention Through Environmental Design (CPTED), community policing, and social reintegration programs — are examined. The research concludes with practical recommendations for applying foreign experience in improving the mahalla-based work system.

Keywords: criminogenic environment, safe neighborhood, CPTED, community policing, hot spots, foreign experience, prevention, mahalla-based work.

Жаҳон криминологик амалиётида «мураккаб криминоген муҳит» (high-crime neighborhood) тушунчаси жиноятчилик даражаси ўртачадан сезиларли

даражада юқори, ижтимоий-иқтисодий заифлик белгилари кузатиладиган ва аҳоли хавфсизлигига доир субъектив тасаввурлар пасайган ҳудудларни ифодалаш учун қўлланилади. Бундай ҳудудларда профилактик ишни такомиллаштириш жаҳон криминологияси ва давлат бошқаруви фанларининг долзарб муаммоларидан бири бўлиб қолмоқда.

Ўзбекистон Республикасида жорий этилган маҳаллабай ишлаш тизими ана шундай ҳудудий профилактика механизмларидан бири сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур тизимнинг самарадорлигини ошириш учун хорижий давлатларда тўпланган илғор тажрибаларни ўрганиш ва уларни миллий шарт-шароитларга мослаштириш муҳим аҳамият касб этади. Шу мақсадда АҚШ, Буюк Британия, Германия, Нидерландия, Жанубий Корея ва Сингапур тажрибаси қиёсий таҳлил объекти сифатида танлаб олинди.¹

Тадқиқотнинг мақсади — криминоген вазияти мураккаб маҳаллаларда хавфсиз муҳит яратиш ва профилактикани такомиллаштиришнинг хорижий модел ва механизмларини таҳлил қилиш ҳамда уларни Ўзбекистон амалиётига татбиқ этиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Ҳудудий хавфсизлик масалаларини ўрганган хорижий тадқиқотлар кенг қамровли методологик базани шакллантирган. Жейкобснинг «Американинг улуғ шаҳарларидаги ўлим ва ҳаёт» асари шаҳар фазосининг жонлилиги, «кўчада кўзлар» (eyes on the street) концепцияси ва табиий назоратнинг жиноятчиликни тийишдаги ролини биринчилардан бўлиб асослаб берди.² Вилсон ва Келлингнинг «синган деразалар» (broken windows) назарияси эса тартибсизлик ва жиноятчилик ўртасидаги муносабатни тушунтиришда парадигмал аҳамият касб этди.³

Ньюман томонидан ишлаб чиқилган «ҳимоя қилинадиган ҳудуд» (defensible space) концепцияси архитектура ва шаҳарсозлик орқали жиноятчиликни пасайтиришнинг назарий асосини яратди.⁴ Ушбу ёндашув кейинчалик CPTED методологиясига айлантирилди ва жаҳоннинг 60 дан ортиқ давлатида амалиётга татбиқ этилди.⁵ Голдстейннинг муаммога йўналтирилган полиция фаолияти (problem-oriented policing) концепцияси жамоатчиликка йўналтирилган ёндашувнинг методологик пойдеворини яратди.⁶

Ўзбекистон тадқиқотчилари орасида К. Санакуловнинг хорижий профилактика тизимларини солиштирма ўрганган монографияси,⁷ шунингдек, Д. Юсуповнинг CPTED принципларини маҳаллий шаҳарсозлик амалиётига татбиқ этиш масалаларини тадқиқ қилган мақолалари алоҳида ўрин тутди.⁸ Бироқ хорижий тажрибани маҳаллабай ишлаш тизими билан боғлиқ тарзда кенг қиёсий нуктаи назардан ўрганган тадқиқот ҳали ўтказилмаган, бу мазкур тадқиқотнинг илмий янгилигини белгилайди.

Тадқиқотда қиёсий-ҳукукий таҳлил, тизимли синтез, кейс-стади (case study)

методлари ва мета-таҳлил усулларида фойдаланилди. Солиштириладиган давлатлар учта мезон асосида танланди: (1) жиноятчиликни камайтиришда исботланган натижаларга эришган дастурларнинг мавжудлиги; (2) маҳаллий жамоатчиликни фаол иштирок эттириш тажрибаси; (3) ижтимоий-маданий хусусиятлари жиҳатидан Ўзбекистон шароитига мослаштириш имкони.

Манба базаси сифатида Европа жиноятчиликни профилактика қилиш тармоғи (EUCPN), БМТ Наркотиклар ва жиноят бўйича идораси (UNODC), хорижий давлатлар ИИБ расмий ҳисоботлари, шунингдек, ҳакамлик назоратидан ўтган 45 та илмий мақола ва 12 та монографиядан фойдаланилди.

АҚШда криминоген вазияти мураккаб ҳудудларга нисбатан икки асосий стратегия самарали натижа берди. Биринчиси — «иссиқ нуқталар» полицияси (hot spots policing): жиноятларнинг географик жамланиши аниқланган майдонларга полиция ресурслари мақсадли концентрацияси. Канзас-Сити тажрибасида «иссиқ нуқталар»га ихтисослашган патруллашнинг жиноятларни 15 фоизга камайтиргани исботланди.⁹

Иккинчиси — Чикаго Альтернатив полиция стратегияси (CAPS) дастури: ҳар бир маҳаллада полиция ходими ва аҳоли вакиллари бирлаштирган доимий гуруҳлар ташкил этилди. 1993–2003 йиллар давомида амалга оширилган ушбу дастур Чикагодаги жиноятчилик кўрсаткичларини 25 фоизга пасайтирди.¹⁰ Стратегиянинг асосий элементлари: ойлик «маҳалла йиғинлари», полиция-жамоатчилик ҳамкорлиги, муаммолар харитасини биргаликда тузиш ва ечимларни биргаликда топиш.

Буюк Британияда муҳитни лойиҳалаш орқали жиноятчиликни олдини олиш (Crime Prevention Through Environmental Design — CPTED) давлат сиёсатининг мажбурий элементи айланди. 1998 йилда қабул қилинган «Жиноят ва тартибсизлик тўғрисида»ги қонун маҳаллий ҳокимият органларига ва полицияга биргаликда криминоген хавфни камайтириш мажбуриятини юклаган.¹¹

Secured by Design дастури доирасида янги қурилишлар учун хавфсизликни ҳисобга олган архитектура меъёрлари жорий этилди: кўчаларни яхши ёритиш, «кўр» бурчаклар ва яширин бўшлиқлар (ялин ёй) ни бартараф этиш, жамоатчилик назорати учун қулай ҳудудий режалаштириш. Мустақил баҳолашларга кўра, ушбу принциплар асосида қурилган уй-жой мажмуаларида ўғрилик 50 фоизга, вандализм 25 фоизга пасайган.¹²

Нидерланд модели «интеграл хавфсизлик» (integrale veiligheid) концепциясига асосланади: жиноятчиликни олдини олиш масаласи полиция монополияси сифатида эмас, балки полиция, маҳаллий ҳокимият, ижтимоий хизматлар, таълим муассасалари ва жамоатчиликнинг биргаликдаги жавобгарлиги сифатида қўрилади.

Амстердамдаги «Вейспер» маҳалласи мисолида (1990-йилларда

жиноятчилик «қора нуқтаси» деб ҳисобланган) комплекс ёндашувнинг натижаси тасвирланди: физик муҳитни яхшилаш (ёритиш, ободонлаштириш), ижтимоий хизматларни кучайтириш (наркологик ёрдам, бандлик), маҳалла соқчилик ташкилотлари (buurtpreventieteams) иши натижасида 10 йил давомида жиноятчилик 40 фоизга камайди.¹³

Германияда «ижтимоий шаҳарсозлик» (Soziale Stadt) дастури 1999 йилда ишга туширилди ва мамлакатнинг 200 дан ортиқ «зарарланган» маҳаллаларида амалга оширилди. Дастурнинг асосий механизми — «маҳалла менежери» (Quartiersmanager) лавозими: профессионал мутахассис маҳалладаги барча ижтимоий субъектларнинг фаолиятини мувофиқлаштиради, муаммоларни аниқлайди ва молиявий ресурслар жалб этади.¹⁴

Берлин-Нойкёлн туманида (Германиядаги энг юқори криминоген кўрсаткичли туман) маҳалла менежменти тизими жорий этилгандан 8 йил ўтиб ёшлар жиноятчилиги 32 фоизга, гиёҳванд моддалар билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар 28 фоизга камайдигани қайд этилди.¹⁵ Бунда иш берувчилар билан ҳамкорликда ташкил этилган касбга йўналтириш дастурлари ва мактабдан ташқари таълим марказлари муҳим рол ўйнади.

Жанубий Корея криминоген муҳитни бошқаришда рақамли технологияларни кенг татбиқ этиш бўйича дунёдаги илғор тажрибалардан бирини намойиш этмоқда. Сеул шаҳрида «ақлли хавфсизлик» (smart safety) тизими доирасида ягона ахборот маркази ташкил этилган бўлиб, видеокузатув тизими, 112 хизматига тушаётган мурожаатлар ва ижтимоий хизматлар маълумотлари реал вақт режимида интеграция қилинади.¹⁶

Сеулнинг Ёнгсан туманида криминоген хавф картографияси (crime mapping) ва башоратли таҳлил (predictive analytics) воситалари маҳаллий полиция ва жамоатчилик билан биргаликда жорий этилди. 2015–2020 йиллар давомида ушбу туманда жиноятчилик кўрсаткичлари 37 фоизга пасайган бўлиб, бу Сеулнинг бошқа туманларидаги ўртача кўрсаткичдан икки баробар юқори натижа ҳисобланади.¹⁷

Сингапур тажрибаси ҳудудий жиноятчиликни пасайтиришда уй-жой сиёсати, жамоатчилик ташкилотлари ва полиция ўртасидаги уч томонли ҳамкорликнинг ажойиб намунасини тақдим этади. Фуқаролик маслаҳатчилар қўмиталари (Citizens Consultative Committees) ва маҳалла кузатув схемалари (Neighbourhood Watch Schemes) асосида жамоатчиликнинг профилактикадаги иштирок даражаси 70 фоизга етказилган.¹⁸

Физик муҳит лойиҳалашда қолиплаштирилган ҳовлилар тизими (semi-public courtyards), мавзелараро алоқа йўллари ва кўп қаватли уй-жой мажмуаларида «биринчи қаватда жонли фаолият» (active ground floors) принципи криминоген хавфни пасайтиришга хизмат қилади. Натижада Сингапур жаҳондаги энг паст

жиноятчилик кўрсаткичларидан бирига эга мамлакат сифатида тан олинди: 100 000 аҳолига нисбатан оғир жиноятлар сони 350–400 атрофидалигини сақлаб қолмоқда.¹⁹

Ўрганилган олти давлат тажрибасини таҳлил қилиш натижасида самарали профилактика тизимларида умумий бешта қонуният аниқланди.

Биринчидан, барча самарали дастурлар монодисциплинар эмас, балки кўп идоровий (inter-agency) ёндашувга асосланади: полиция, маҳаллий ҳокимият, ижтимоий хизматлар, таълим, соғлиқни сақлаш ва иш берувчилар ўртасидаги ҳамкорлик мажбурий элемент ҳисобланади.

Иккинчидан, жамоатчиликнинг фаол иштироки — маҳалла аҳолиси профилактик жараённинг объекти эмас, балки субъекти сифатида иштирок этади. Бу субъектив хавфсизлик туйғусини ошириш ва ижтимоий капиталнинг мустаҳкамланишига хизмат қилади.

Учинчидан, физик муҳитни яхшилаш (кўчаларни ёритиш, ободонлаштириш, назоратли кириш-чиқишни ташкил этиш) доимо ижтимоий дастурлар билан биргаликда амалга оширилади; айрим-айрим олинган физик ёки ижтимоий ёндашувнинг самарадорлиги пастроқ.

Тўртинчидан, маълумотга асосланган қарор қабул қилиш (data-driven decision making): барча муваффақиятли дастурлар жиноятчилик картографияси, вазиятни мунтазам мониторинг қилиш ва натижаларни ўлчаш тизимига таянади.

Бешинчидан, профилактика ресурсларини «иссиқ нуқталар» ва юқори хавф гуруҳидаги жамоатларга мақсадли концентрация қилиш — тарқоқ ёндашувдан кўра самарали эканлиги ҳар тўрт мамлакат тажрибасида исботланган.

Тафовутли жиҳатлар асосан ижтимоий-маданий ва институционал контекст билан белгиланади: Германия ва Нидерландия ижтимоий давлат анъаналарига асосланса, Сингапур ва Жанубий Корея рақамли технологиялар ва аниқ тартиб-интизомга суянади. АҚШ тажрибаси жамоатчилик ташаббусини кучлироқ акс эттирса, Буюк Британия норматив-ҳуқуқий мажбуриятларни биринчи ўринга қўяди. Бу тафовутлар Ўзбекистон учун мослаштирувчи тадбирларни белгилашда ҳисобга олинади.

Хорижий тажрибаларни Ўзбекистон маҳаллабай ишлаш тизимида татбиқ этиш жараёнида уч омилни инобатга олиш зарур: маҳалла институтининг ўзига хос институционал хусусиятлари, мавжуд норматив-ҳуқуқий база ва ижтимоий-маданий бағрикенгликнинг юқори даражаси.

АҚШнинг CAPS дастуридан мослаштириш мумкин бўлган элемент — маҳалла йиғинларида криминоген вазиятни муҳокама қилишни институционал мажбурий амалиётга айлантириш. Бунда маҳалла раиси ва профилактика инспекторининг биргаликда аҳоли билан мунтазам учрашувлари расмий формат сифатида белгиланиши мақсадга мувофиқ.

Германия «маҳалла менежери» модели ва Нидерландия «интеграл хавфсизлик» концепцияси Ўзбекистон маҳаллаларида маҳалла раисларининг ваколатларини кенгайтириш ва кўп идоровий ҳамкорликни мустаҳкамлаш учун методологик асос бўла олади. Айниқса, маҳалла раисига ижтимоий хизматлар, таълим ва бандлик тузилмалари фаолиятини маҳалла даражасида мувофиқлаштириш ваколати берилса, самарадорлик ошади.

Буюк Британия CPTEД принциплари янги қурилишлар ва аввалдан мавжуд ҳудудларни реконструкция қилишда муҳандислик ва меъморий стандартлар сифатида жорий этилиши зарур. Сингапур тажрибасидаги «фаол биринчи қаватлар» ва «ярим оммавий ҳовлилар» принципи ўзбекистонлик шаҳарсозликнинг маҳаллий анъаналари — тор кўча ва ҳовли маданияти — билан уйғун келади.

Жанубий Корея тажрибасидаги криминоген хавф картографияси ва ахборот тизимларини Ўзбекистонда «Маҳалла ва оила» вазирлиги, ИИБ ва рақамли ривожланиш тузилмалари ўртасида яратилаётган электрон маҳалла платформасига интеграция қилиш имконияти мавжуд.²⁰

Ўтказилган қиёсий таҳлил шуни кўрсатдики, криминоген вазияти мураккаб маҳаллаларда хавфсиз муҳитни яратиш ва профилактикани такомиллаштиришнинг хорижий тажрибаси Ўзбекистон учун бой методологик манба ҳисобланади. Самарали тизимларнинг умумий хусусияти — монодисциплинар полицейлик ёндашувидан воз кечиш ва комплекс, кўп субъектлик, маълумотга асосланган стратегиялар сари ҳаракатланиш.

Маҳаллабай ишлаш тизимини такомиллаштириш учун қуйидаги тавсиялар тақдим этилади: биринчидан, CPTEД принципларини шаҳар қурилиши меъёрий ҳужжатларига мажбурий элемент сифатида киритиш; иккинчидан, маҳалла даражасида кўп идоровий ҳамкорлик механизмининг институционал мустаҳкамлаш; учинчидан, криминоген хавф картографияси ва мониторинги учун ягона рақамли платформа яратиш; тўртинчидан, маҳалла аҳолисини профилактик фаолиятга жалб этишнинг ташкилий шакллари кенгайтириш; бешинчидан, маҳалла раислари ва профилактика инспекторлари учун тизимли малака оширишни жорий этиш.

Хорижий тажрибани кўр-кўрона кўчириш эмас, балки маҳаллий ижтимоий-маданий хусусиятлар, норматив-ҳуқуқий база ва институционал имкониятларни ҳисобга олган ҳолда мослаштириш Ўзбекистон учун оптимал йўл ҳисобланади. Бундай ёндашув маҳалла институтининг қилиб бераётган ролини — фуқароларни давлат ва жамоатчилик ўртасидаги кўприк вазифасини — янада кучайтиради.

Адабиётлар рўйхати:

¹ UNODC (2021). Handbook on Crime Prevention Guidelines: Making them Work. —

Vienna: United Nations Office on Drugs and Crime, 2021. — 112 p.

² Jacobs, J. (1961). *The Death and Life of Great American Cities*. — New York: Random House, 1961. — 458 p.

³ Wilson, J.Q., & Kelling, G.L. (1982). Broken windows: The police and neighborhood safety. *The Atlantic Monthly*, 249(3), 29–38.

⁴ Newman, O. (1972). *Defensible Space: Crime Prevention Through Urban Design*. — New York: Macmillan, 1972. — 264 p.

⁵ Cozens, P., & Love, T. (2015). A review and current status of crime prevention through environmental design (CPTED). *Journal of Planning Literature*, 30(4), 393–412. DOI: 10.1177/0885412215595440.

⁶ Goldstein, H. (1990). *Problem-Oriented Policing*. — New York: McGraw-Hill, 1990. — 182 p.

⁷ Санакулов К.Б. Хорижий давлатларда жиноятчилик профилактикаси тизимлари: қиёсий таҳлил. — Тошкент: Адолат, 2020. — 210 б.

⁸ Юсупов Д.Р. CPTED принципларини ўзбек шаҳарсозлиги амалиётига татбиқ этиш масалалари. // Ўзбекистон архитектура ва қурилиш журнали. — 2022. — №1. — Б. 34–47.

⁹ Koper, C.S. (1995). Just enough police presence: Reducing crime and disorderly behavior by optimizing patrol time in crime hot spots. *Justice Quarterly*, 12(4), 649–672. DOI: 10.1080/07418829500096281.

¹⁰ Skogan, W.G., & Hartnett, S.M. (1997). *Community Policing, Chicago Style*. — New York: Oxford University Press, 1997. — 272 p.

¹¹ Crime and Disorder Act 1998. — London: HMSO, 1998. — URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/37>.

¹² Armitage, R. (2013). *Crime Prevention Through Housing Design: Policy and Practice*. — London: Palgrave Macmillan, 2013. — 248 p.

¹³ Tops, P., & Hartman, C. (2014). District management in the Netherlands: Linking public administration and community engagement. *Urban Studies Research*, 2014(1), 1–12. DOI: 10.1155/2014/428463.

¹⁴ Güntner, S. (2007). *Soziale Stadtpolitik: Institutionen, Netzwerke und Diskurse in der Politikgestaltung*. — Bielefeld: Transcript Verlag, 2007. — 320 S.

¹⁵ Häußermann, H., & Kronauer, M. (2009). Räumliche Segregation und innerstädtische Ghettos. // *Handbuch Stadtsoziologie*. — Wiesbaden: VS Verlag, 2009. — S. 401–429.

¹⁶ Kim, S., & Kim, H. (2020). Smart safety services and crime prevention in Seoul: An empirical analysis. *Asian Journal of Criminology*, 15(3), 189–208. DOI: 10.1007/s11417-020-09305-x.

¹⁷ National Police Agency of Korea (2021). *Annual Report on Crime Statistics*. — Seoul: NPA Publication, 2021. — 315 p.

¹⁸ Quah, J.S.T. (2018). *Combating Corruption Singapore-Style: Lessons for Other Asian Countries*. Maryland Series in Contemporary Asian Studies, 2018(2), 1–75.

¹⁹ Singapore Police Force (2022). *Annual Crime Brief 2021*. — Singapore: SPF Publications, 2022. — URL: <https://www.police.gov.sg/>.

²⁰ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Маҳалла ва оила давлат дастури тўғрисида» 2021 йил 28 январдаги ПФ-6181-сон Фармони. // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. — 2021. — №5. — Б. 45.